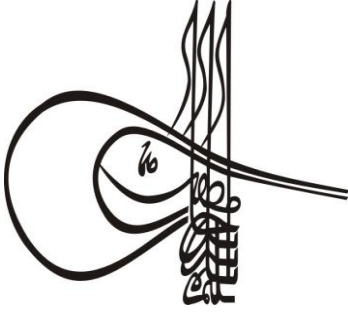

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

Volume 11/4 Winter 2016, p. 1137-1154

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9130>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 12.01.2016

✓ Accepted/Kabul: 20.03.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN –

Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

This article was checked by iThenticate.

TÜRKÇE'DE “AĞA” KELİMESİ VE TÜREVLERİ ÜZERİNE

*Kübra DİLAVER YILDIRIM**

ÖZET

“Ağa” sözcüğü Türk kültür yapısının tarihi süreçlerini yansıtan temel sözcüklerden biri olarak düşünülmektedir. Bir anlamda Türklerin bozkır hayatındaki soylu geleneğinin mirasını anlamada önemli anahtar sözcüklerden biridir. Birçok kullanım biçimi bulunan “Ağa” sözcüğü yaygın Türk söz varlığında önemli, özel ve nitelikli bir yer tutar. Geniş bir kullanım alanına sahip olan “Ağa” sözcüğü üst düzey bir unvandan akrabalar arasında basit bir adlandırmaya ya da bir seslenme biçimine kadar kullanım değişikliği gösteren bir sözdür. Bu çalışma ile bir makale konusunu aşarak kullanım çeşitliliğini gösteren “Ağa” kelimesinin Türk kültür hazinesinin kelime dağarcığında zenginlik sebebi oluşu örnekleriyle görülecektir. “Ağa” tabiri ve bunun türevlerinin görev alanı, kullanım biçimleri, tarihsel seyir içinde metinlerden takip edilerek incelenmeye çalışılacaktır. Haremden, askeri hiyerarşiye, siyasi bürokrasiden aileye kadar uzanan çeşitli alanlarda aktif bir kullanım sahasına sahiptir.

Tarihi ve Çağdaş Türk dillerinde “Ağa” kelimesinin çeşitli eklerle (agaş, agadaş, agaçe, agayın, agayınçıl, akani, ağavat...) anlam ve görev değişikliklerine uğrayarak yukarıda saydığımız kullanım alanlarının içerisinde olduğunu görürüz.

Türk Dilinden Arnavutça, Arapça, Urduca, Farsça gibi dillere geçen Moğolca kökenli bu sözcüğün çok geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu ve geçtiği bu dillerde de yine genel Türkçe içindeki anlamını koruyarak varlığını sürdürdüğünü görüyoruz.

Bu makalede, Moğolcadan Türkçeye geçen bu alıntı kelimenin Türk kültür tarihi içindeki yeri ve önemi vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, ağa, alıntı kelimeler, ses bilgisi

* Okt. Trakya Üniversitesi Rektörlüğü, El-mek: kbrdlvr35@gmail.com

ON THE USE OF THE TITLE “AĞA” AMONG THE TURKS

ABSTRACT

“Ağa” can be considered as one of the basis words that represents the historical process in the structure of Turkic culture. In a sense, it is one of the important key words to understand the heritage of the Turkic Steppe aristocracy. The word “Ağa” with its many using forms, it holds a characteristic, special and interesting place in Common Turkic vocabulary. The word “Ağa” has a wide scope of use ranging from that of a high level title, a term used among relatives to a simple call or a form of address. As well as the topic of article, with this study, the word “Ağa” which shows a usage variety will be seen with its examples that it is the reason of riches in vocabulary knowledge of the source of Turkish culture. It has an active usage in various areas that reach from Harem to military hierarchy, from political bureaucracy to family.

In historical and modern Turkish language we see that the word “Ağa” is inside of usage areas which we mention above by undergoing changes meaning and task (agaş, agadaş, agaçe, agayın, agayınçıl, akani, ağavat...) with various affixions.

The term “Ağa” and the job areas of its derivations, usage styles will be tried to search by following from text in the historical period. We see that this word of Mongolian origin that transfer from Turkish language to Albanian, Arabic, Urdu, Farsi has a wide usage area and also survive in these transferred languages by keeping its common meaning in Turkish.

In this article, this quote from Turkish Word in Mongolian Turkish culture place and importance in history will be highlighted.

STRUCTURED ABSTRACT

As a result of the detailed study we did in historical and modern area of Turkish language, the word “Ağa” and its derivations have an important and special position in terms of content and usage in common Turkish vocabulary. “Ağa” is a modern word that shows changes from the meaning of higher degree to a simple naming between relatives or address form. The word “Ağa” has taken place in various social, executive and political areas. It has an active usage in various areas that reach from Harem to military hierarchy, from political bureaucracy to family.

When we search the historical texts, first we see that in Uigur text “aka, aga” (elder brother) is an example of “inim agam”, the word “ağa” which origin from Mongolian takes place the word “eçi” (elder brother and uncle) in period of Orhon Turkic and this is assimilated by public. Turkish and Mongolian tribes exchanges Language with interaction in the area that lengthens from the west of Asia to Europe; sometimes by being close regions, sometimes by living in far regions. In this text, the importance and the place of quotation word, taken from Mongolian to Turkish, in the history of Turkish culture will be emphasized.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/4 Winter 2016

As well as the topic of article, with this study, the word "Ağa" which shows a usage variety will be seen with its examples that it is the reason of riches in vocabulary knowledge of the source of Turkish culture.

The term "Ağa" and the job areas of its derivations, usage styles will be tried to search by following from text in the historical period. We see that this word of Mongolian origin that transfer from Turkish language to Albanian, Arabic, Urdu, Farsi has a wide usage area and also survive in these transferred languages by keeping its common meaning in Turkish.

"Ağa" and its derivations were used as a meaning of "official fame given to people in the head of some foundations in Turkish government". It can be given as an example that these governors comes to important positions in military areas and government hierarchy are seen with their names. The usage of "Ağa" for people in the position of vizier, governor, gent, khan, caimacam, ambassador, palace office is given to the names in management personal of Turkish government organization. Janissary landlord, eunuch, chief harem eunuch, girls landlord, chief white eunuch, iç ağası, kol ağası etc. ... It is seen that there is a wide usage area in military, economic structure and various executive chief. Especially, this fame given to people in higher position in the Ottoman Empire organization was used by taking an example from Ilkhanid and Seljug governments that Ottoman Empire see them as an example. Otherwise, "**Kırkpınar Ağalığı**" is called as a foundation in the tradition of Ottoman Empire. While not knowing an exact date, the term "**Kırkpınar Ağalığı**" has still continued since the middle of 14th century as a tradition of 650 years. "Kırkpınar wrestlings, which was an organization of national greased wrestling, was a quality among lodges in Ottoman period; therefore delegates of surroundings sport lodges used to join to wrestlings that were done in every June, one of the men who was known by everybody and sufficient in financial potential took "ağalık" on himself. Landlord used to invite surroundings landlords to Kırkpınar. Invitee landlords used to come to Kırkpınar with presents to be delivered in wrestlings as much enough as his financial potential, and his protection of wrestlers. Landlords used to supply wrestlers financial and immaterial necessities by taking distinguished ones who lived in his area under his protection. Landlord system continued in Tanzimat reform era, too; came until today by undergoing some changes." (Soyer, 2004, s. 214)

Landlord and derivations were used as "who had large lands, ruled, wealthy one". It has being used by the name of wealthy people who have been obeyed by public in social structure like wealthy Merchant, man of weight, ruler, gent who are proprietors among public. Also in modern day Turkish "Ağa" appears with varieties of usage possibilities not only as a dictator leader who carries out specific land rules resembling the federal governing image but also the ones who are wealthy living in countryside, respectable, and obeyed. Especially; the system which wishes to end the authority on public with Republic regime, turned into an order that demolishes traditional morals and prevents the usage of lands in these Landlords' hands. Particularly, this Landlord order, which reigns in East Anatolia and South-East Anatolia and is about to get lost, has become a slave of globalisation and has lost the popularity of last century. Feudal System passes from father to son has lost its persistence by generations with the influence of education and modernism. Solely, a plenty of idioms

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/4 Winter 2016

and proverbs, which settle in our language about the Landlord system that has influence on public deeply, have been used by years.

Landlord and its derivations were used with the meaning of “The elder boys in family”. It is used in the name or with the names of individuals who are elder men than the other ones in family such as husband, friend-buddy, brother-in-law, father-in-law, uncle, grandfather, father and in the first instance being brother inside Turkish family structure.

Landlord and its derivations are used in return to “Hanım Ağa, kadın büyükler”. In Turkish family structure (especially in palace community, executive hierarchy structure) we see “greatness, superiority, respectability” terms take place the terms “lady, darling, love” by showing the respect and value to elder woman

“Ağa” word as a pronunciation and the way of addressing states commonly the elderliness and prestige; on the other side it appears with the usage of disdain and derision.

In historical and modern Turkish language we see that the word “Ağa” is inside of usage areas which we mention above by undergoing changes meaning and task (agaş, agadaş, agaçe, agayın, agayınçıl, akani, ağavat...) with various affixions.

At the end of hundreds centuries of interaction we saw that a large language material arose from our scanning study with “Ağa and derivations” in the historical and modern area of Turkish language. We tried to give presenting value and importance of “Ağa and derivations” various figures, wealthy content and usage areas, changes of meaning and derived structure by making text follow in historical process. This word has a wide usage area from family term to social statues, from military fame to political mission and we can say that the position of this word in Turkish culture and vocabulary knowledge is important and has attractive qualities.

Keywords: Turkish Culture, ağa, lanwords, borrowings, phonetics

0. Giriş

Türk dilinin tarihî ve modern alanında yaptığımız ayrıntılı çalışma sonucunda “Ağa” kelimesi ve türevleri ile ilgili karşımıza çok geniş bir kullanım alanı çıkmıştır. Genel Türkçenin sözcükleri içinde bu kelime, içerik ve kullanım açısından özel bir yere sahip oluşu ile dikkat çekmektedir. “Ağa” sözcüğünü, Türk dilinin kültür tarihi içindeki yerini tespit etmeye çalışırken, aile yapısından yola çıkarak toplum içinde ve devlet teşkilatında önemli görevlere gelen kişilere verilen bir unvan olarak kullanımına ve bu “ağa” sözcüğünün ve bunun türevlerinin, Türk dilinin tarihsel seyri içindeki yerini metinlerden takip ederek incelemeye çalışacağız.

Tarihî metinleri incelediğimizde, ilk olarak Uygurca metinlerde *aka*, *aga*: *yaşça büyük erkek kardeş*, *ağabey*, *"inim agam"* [*aka*, *aga* “*yaşça büyük erkek kardeş*, *ağabey*” (*inim*, *agam*)]örneğiyle karşımıza çıkmıştır. Kökeni itibarıyla Moğolca bir kelime olan *ağa* sözcüğü Orhon Türkçesi dönemindeki “*yaşça büyük erkek kardeş ve amca*” anlamına gelen *eçi*’nin yerini tutmaya başlaması ile halkın bu kelimeyi ne kadar özümlediği görürüz. Türk ve Moğol kavimleri, kimi zaman yakın bölgelerde bulunarak kimi zaman uzak coğrafyalarda yaşayarak Asya’nın batısından Avrupa’ya

kadar uzanan alanda etkileşime girerek dilsel alışverişi de yüzyıllarca yaşatmışlardır. Moğolca’nın Türk dilleri üzerindeki etkisi, dillerin iletişimi ve coğrafi yakınlığa bağlıdır.

Tarihsel Türk dili alanında *ağa*’yı (a/ā/ā/ā/i/e; -ğ-, -g-, -k-, -ğ-, -y-; a/ā/ā/ā/e) **Uyg. UW** (Bud.), (Man.); aka, aga: yaşça büyük erkek kardeş, ağabey, "inim agam". s. 79, **Karahanlı DKK-** ağa: ağa, ağabey, baba s.4; (**KB**-Tesbit edilememiştir); **Harezmi ME-** (Tesbit edilememiştir); **NF-** (Tesbit edilememiştir); **MM-** (Tesbit edilememiştir); **KE**-ağa: ağabey, yaşça büyük erkek kardeş. ağaini s.8, ağam s.8, ağağ s.8, ahā < A. Kardeş, dost s.12, ahī < A. Kardeşim s.12, aqa < F. Ağabey s.14, aqanı [(inç ü aqa) s.14, aqağ s.14, **Kıpçak CC** aga: ağabey. (inaning ağası: Dayı) s.2; **Altın Ordu, AOYarlık-** ağa: ağa, büyük, a.-mız, a.-ları, a.-larımız s.201; **Çağatay ŞSül.**- 1-Büyük efendi, 2-Kâhya, 3-Büyük kardeş, 4- Bir bölgenin sahibi, 5- Bir grubun ileri geleni, 6- Unvan, s.14, **ŞTera-** ağa: Büyük erkek kardeş, ağabey s.318, aqa: Büyük erkek kardeş, ağabey s.318, **ŞTürk.**-ağa: Büyük erkek kardeş, ağabey s.103, **Memlûk KK**-ağa: Büyük; ağasıdır s.99, **Kİ, BM, TZ, TT, DM, GT, İM-** (Tesbit edilememiştir); **Osmanlı TTS-** Ağa: ağabey, büyük oğul; Ağa kadın: Büyük kadın, hanımefendi; Ağaçe: [Fa.] Kadıncık, demektir. Ağa kadın demektir. s. 2, **EÇSOS-** ağaçay(~akaçay), ağabey(Tatarca) s.70, ağaça s.70, akay: Tatarca unvan(=ağa; Tatarca)s.71.

Modern Türk dili alanında *ağa*’yı (a/ā/ā/ā/i/e; -ğ-, -g-, -k-, -ğ-, -y-; a/ā/ā/ā/e) (**T.Tü.** ağa, 1- Geniş toprakları olan, sözü geçen varlıklı kimse, 2- Halk arasında sayılan ve sözü geçen erkeklerle verilen unvan, 3- Ağabey, 4- Okur-yazar olmayan yaşlı kimselerin adlarıyla birlikte kullanılan san, 5- Cömert, eli açık, 6- Koca, 7- Osmanlı devletinde bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmi san; yeniçeri ağası, çarşı ağası. (TDK) **Gag.** aga (büyük erkek kardeş), **Az.** Ağa (ağa), (efendi), (Hz. Muhammed’in soyundan olanların veya din adamlarının lakabı), (baba), **Ey.** ağa (büyük erkek kardeş), (bey), (beyefendi), (soyluluk unvanı), **Trkm.** āğa (büyük erkek kardeş), āğa (büyük erkek kardeş), (amca), (bay), (bey), āğalık (tahakküm), āğelik (teyakkuz), āğam (efendim), **Krm. Tat.** ağa: ağa (yetişkin adamın kendi ağabeyine saygılı seslenmesi); amca, dayı, nemere ağa: amca, dayı; yaşça büyük kuzen. **Kar. (k)** aqa: ağabey, amca (yaşça büyük erkeğe seslenme biçimi), ağaça: dayı (<ağa+ça; -ça, küçültme ekidir, **Kar. (kt)** ağa: yaşça büyük; yaşlı kişi; yüksek orun sahibi, **Nog.** ağa: ağabey; toplumda ayrıcalıklı konum sahibi olan kişi, akay: babaya seslenme biçimi, nagaş akay: dayı=nağaçı, **KKlp.** ağa (büyük erkek kardeş), **Kzk.** iye, ege(ağa), ağa(büyük erkek kardeş), ağay, ākey (amca), ...-aka, ...-eke (efendim), **Tat.** ağa: ağa (yetişkin adamın kendi ağabeyine saygılı seslenmesi); ağay: amca (yaşça büyük erkeğe kibar seslenme biçimi), Tat.(ağ.) akkay: ağabey, ağabeye seslenme; ablaya seslenme biçimi, il ağası (ağa), ağa (dayı), **Başk.** Ağa: ağabey, büyük otoriteli adam, ağay: ağabey, amca, dayı, üvey baba, il ağahı, ağay (büyük erkek kardeş), ağay, (amca), ağay (efendim), ağay, ağa (dayı), **Kırg.** ağa (büyük erkek kardeş), ake, ağa (amca), ake (efendim), **Alt.** aqa (büyük erkek kardeş), (kuzen), **Kmd. (B)** ağa: baba, **Çul.** ağa: baba, **Suy. (M)** aqa: ağabey, **Suy. (T)** aqa: ağabey, abla, ağa: abla, **Suy.(L)** aqa: ağabey, kadının kendi sevgilisine seslenme biçimi, enişte (ablanın kocası), abla, baldız (karının ablası), **Özb.** Özb. Āğa “ağabey; yaşça büyük erkelere seslenme biçimi”, āğa, ağa, ağay, āğay “ağabey; amca; baba; yar; sevgili; yaşça büyük erkeklerle kibar seslenme biçimi, **Uyg.** Aka (ağa), aka (büyük erkek kardeş), **Hak.** ağa (baba tarafından dede), tay ağa (anne tarafından dede), **Tuv.** akı (büyük erkek kardeş), (amca), (yaşça büyüklere seslenme biçimi), **Yak.** ağa (yaşça büyük), (baba), (ata), (ubay, toyon, xahaayın), **Hal.** āğa (seslenmede bay, bey), **Çuv.** Piyaham (kayınbirader), (kadının kendi kocasından yaşça büyük köydaş erkeklerle seslenme biçimi). (LI, 1999, s.149-150)

“ağa” kelimesi tüm Türk dilleri içerisinde yaklaşık 1000 yıllık aktif bir kullanıma sahiptir. Türkçe aracılığı ile aslı Moğolca olan bu kelime birçok dile girmiştir. Örneğin;

a- Arnavutçaya Türkçeden geçen “ağa” kelimesi Osmanlı döneminde geçmiş olup temel anlamının yanı sıra farklı anlamlar da kazanarak kullanılmıştır. Bu kullanım idarî yapının içindeki yönetici kullanımının yanı sıra kötileyici bir kavram olarak karşımıza çıkar. I. Dünya Savaşı ve II.

Dünya Savaşı yılları arasında Arnavutçaya Türkçeden geçen kelimelerin anlamlarında değişmeler görülür. Bu yıllar arasında hazırlanan sözlükler değerlendirildiğinde ilk zamanlarda anlam kötüleşmeleri yoğun değilken komünist rejimin etkisiyle bu durum artmıştır. Konumuz olan “ağa” kelimesi II. Dünya Savaşından önce yazılan eserlerde ülkenin gelişmesini engelleyen bir sosyal oluşum olarak gösterilirken komünist rejim döneminde “Hareketlerinde sert bir üslup bulunan, diğer insanları aşağılayan, hükmedici biri” olarak gösterilmiştir. (Noli, 1932, s.12)

b- Türk dilindeki akrabalık adları incelenirken Türkçenin etkilediği dillerden biri olan Urdu diline baktığımızda da “ağa” kelimesinin Türk dilindeki temel anlamıyla birlikte “akrabalık terimi” olarak kullanıldığını görürüz. Urdu dilinin sözcükleri çerçevesinde Arapça ve Farsçanın yanı sıra Türkçeden de önemli ölçüde etkilendiği açıktır. (Soydan, 2003, s.43). Urduçada miyân bhâ'î (u.), bara bhâ'î (h.), kâkâ (f.), âgâ(t.), âkâ(t.): Bireyin büyük erkek kardeşi, Ağabeyi, ede olarak kullanılmaktadır. (Soydan, 2003, s.48)

c- Mısır'da Türk dili ile kaleme alınmış eserlerden özellikle Memlukların son dönemlerinde Türkçeden Arapçaya pek çok kelime girmiştir. Yaş ve mevkî olarak büyük olan Memluklara, genç Memlukleri eğiten hocalarına, sultana hizmet eden deneyimli Memluklara, asker olarak görevini sürdüren Memluklara da ağa ve ağavat denilmekte idi. (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1998, s.452) Örnek: ağavat, agavât :“ağalar, efendiler” < ağa “ağa” (Mısır-Cezayir). (Kaymaz, 2007, s.405)

“ağa” kelimesinin alanını daha detaylı incelemek istediğimizde ise Türk aile, sosyal, askeri, idari yapılarındaki işlev ve kullanım alanları şu şekilde verebiliriz:

1. Ağa ve türevlerinin “Türk devletlerinde bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmi san” karşılığında kullanımı (Devlet hiyerarşisi ve askeri alanlarda)
2. Ağa ve türevlerinin “geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse” olarak kullanımı (Sosyal yapı içerisinde)
3. Ağa ve türevlerinin “ailedeki büyük erkekler” karşılığında kullanımı (Aile yapısı içerisinde)
4. Ağa ve türevlerinin “hanım ağa, kadın büyükler” karşılığında kullanımı (İdari hiyerarşi yapısı içerisinde)
5. Seslenme ve hitap şekli olarak “ağa”nın kullanımı

1. Ağa ve türevlerinin “Türk devletlerinde bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmi san” karşılığında kullanımı (Devlet hiyerarşisi ve askeri alanlarda)

Moğol döneminde Cengiz Han hiyerarşisinde, **aka** ve **ini** sıkça kullanılır ve hanedanlık mensupları arasında bu kullanımlar bağlılığı ve saygıyı simgelerdi. Çağatay, Özbek sahalarında da **aka** veya **ağa** kullanıma başlandı. Anadolu sahasında ise XIII. Yüzyıldan itibaren **ağa**, şeref unvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. XIV. yüzyılın ilk döneminde de “ağa” kullanımı Moğol beyleri veya Moğol asıllı kişilerin arasında unvan olarak kullanımı yaygındır. Moğolların “kaanlar” devrinden itibaren asil soydan olmayan fakat hizmetleri, başarıları ile yükselmiş, itibarlı, saygın kişilere verilen bir unvan olması bakımından kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum Akkoyunlularda da beg zümresine mensup olamayan memurlar (daruga, nöker, tavacı) için kullanımı söz konusudur. Hatta aka ilk defa bu devirde bir memuriyet olarak “eşik ağası” olarak karşımıza çıkar. (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1998, s.451)

Özellikle Osmanlı Devleti döneminde “ağa” tabirinin çok geniş bir kullanım alanına sahip olmasının nedenini kendine örnek aldığı ve etkilendiği Selçuklular ve İlhanlılar temelinde teşkil ettiği

görüşü herhalde yanlış olmayacaktır. Buradan hareketle Selçuklulardan ve İlhanlılardan sonra Anadolu da kurulan Osmanlılar bu devletlerde yetişmiş tecrübeli ve bilgili devlet adamlarından istifade etmiş olmaları ki teşekkülün başında bulunanlara verilen “ağa” unvanı da bunu açıklar. Osmanlıların vergilendirme, devlet muhasebesi, valilik kurumu gibi teşkilatların terimlerini bu devletlerin mirasını alarak yaşattığını öğreniyoruz. (Yuvalı, 1995, s.249-252) Yeniçeri ağası, darüssaade ağası, harem ağası, kızlar ağası, kapı ağası, iç ağa, kolağası, ... gibi çok askerlikten, iktisadî yapıya ve çeşitli idari görev amirliklerinde geniş bir kullanım alanı ile karşımıza çıkar. Bu kullanım alanları arasında en çok dikkati çeken unvanları şu şekilde sıralayabiliriz:

1.1. Vezir

Eserini 1464’te tamamlayan Osmanlı müellifi Enveri, İlhanlı Hanları hakkında ele aldıkları bilgilerden yararlanarak, Moğollar ve Uygurların devlet idaresinde “naib” ve “**vezir**” olarak gösterilen “Soğuncak” adlı bey, ya da “Suncak noyan” (Moğolca tabiri) Suldüz Tümenleri beyi olup başkumandanlık ve naiblik görevlerinden sonra vezirlik görevine de gelmiştir. Hanlara yakın olan büyükler için bu tabir kullanılmıştır. Ayrıca Sultan Veled’in Samagar Noyana “Samagar Aga beğimiz” diye hitap etmesi de dikkati çeken bir noktadır. (Togan, 1981, s.226) Bu durum “ağa” tabirinin devlet idaresinde yüksek rütbelere tekabül eden bir unvan olarak Türk-Moğol hiyerarşisindeki yerlerini gösterir.

“ağa paşa” tabiri de vezir olan yeniçeri ağaları için kullanılmıştır. Buna örnek olarak da Yeniçeri Ağası meşhur Hüseyin Paşaya “Ağa Hüseyin Paşa” denilmesi buna örnektir. (**OTDTS, s.24**)

“ağa efendimiz” Osmanlı döneminde halk tarafından vazir kethüdaları hakkında kullanılan bir tabirdir. (**OTDTS, s.23**)

1.2. Beg

Safeviler döneminde “eşik akası başları” bazen beg veya han; kullar akası da daima han unvanı taşırdı. Safeviler’den sonra Kaçarlar devrinde aka unvanı mülki memurlar tarafından da taşınmıştır. Bunun neticesinde aka (ağa) Türkçedeki bey (=bay) karşılığında bir anlam kazanmıştır. Günümüzdeki Farsçada aka bu anlamda kullanılmaktadır. Buna örnek olarak da “Ağa Han”, İran Kaçar Hükümdarlarının saraylarında asalet sahibi kimselere verilen bir unvan olarak XIX. Yüzyıl başlarından itibaren Nizari İsmaili mezhebinin son dört imamı için kullanılan bir unvan olmasını gösterebiliriz. (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1998, s.452)

İlhanlıların 4. hanı, ilhanı, sultanı karşılığında devlet büyüğüne “ağa” unvanı verilmesi de “**beg**” ile aynı kullanım alanını karşıladığını bize gösterir.

Radloff, Babürname’de “ağa” tabirinin âzerîde isimlerin sonuna gelerek hanlar için kullanıldığına değinir. Örneğin; Mahmud Ağa= Mahmud Han. (Vekayi Babur’un Hatıratı, 1987, s.576)

1.3. Vali

Valilik görevinde bulunan kişilerin “aga” tabiri ile anılmasına bir örnek de Hülegü’den önceki İran valisi Moğollaşmış bir Uygur olan “Argun Aga” adlı idareciyi gösterebiliriz. (Togan, 1981, s.252)

Osmanlı döneminde Cezayir Valiliği görevi için kullanılan ve oradaki feodal yapının temsili olan “Ağalar Dönemi” tarihi yapı içerisinde “Valilik” anlamında kullanımına örnektir. Musul’da da Osmanlı döneminde kimi zaman “mutasarrıf”, kimi zaman “mütesellim”, kimi zaman da “vezir”ler vali olarak atanırken; bazen de kapıkulu kökenli “ağa”lar valiliğe getirilmişlerdir. (Eroğlu-Babuçoğlu -Özdil, 2012, s.40)

1.4. Emir

Anadolu’da ilk olarak unvan olarak Moğollarca kullanılan bu aka tabiri, Türkmen beyleri arasında ağa olarak karşımıza Karamanoğlu II. Mehmet’in emirlerinden olan Laçın Ağa ve Sungur Ağa olarak karşımıza çıkar. Sonra da Erzincan hâkimi Mutahharten’in büyük emirlerinden biri olan Ali Ağa ve I. Murad Devrinde Osmanlı emirleri arasında Aksungur Ağa görülür. XIV. ve XV. yüzyıllara ait birçok mezar taşında da ağa unvanlı Moğol asıllı emirler olduğu tespit edilebilir. (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1998, s.452) İlhanlılar döneminde “emir” unvanı karşılığında da “ağa”nın kullanıldığını görürüz. Örnek : “Hüseyin Ağa”. (Togan, 1981, s.264)

İbn Batuta’nın Türk ülkesinin sınırları arasında ve Gazneliler Devleti zamanında başkentlik yapmış bir şehir olan Gazne’ye gelişi ve burada onu karşılayan oranın emiri “Merzek Ağa” denilen biriyle buluştuklarını anlatıyor. İbn Batuta’ya göre Merzek= Küçük ve Ağa= ulu, soylu anlamlarına gelen kelimelerdir. (İbn Batuta Seyahatnamesi, 2013, s.376)

1.5. Saray Ağası

Selçuklu teşkilatı içinde yer alan üstâdârlık müessesesi, Memlûklerin de daha sonra hâkim olduğu Mısır bölgesine intikali ile bahsi geçen Selçuklular ve Atabekliklerin devlet teşkilatını örnek alan Eyyûbîler vasıtasıyla da yaşatılmıştır. Bu durum Eyyûbîlerin kurucusu el-Melikü’n-Nâsır Selahaddin Eyyûbî’nin Selçuklu Devlet anlayışı içerisinde yetişmiş olmasından kaynaklanır. Çerkez Memlûkler döneminde Saray ağası, yani üstâdâr; sultana ait dairelerin tamamının gelir-giderlerini düzenlemek, buralardaki görevlileri, sultanın hâşiyesi, kadın ve erkek köleleri idare etmek, sultanın isteği durumunda seferlere katılmak, tam yetki sahibi olarak bu dairelerde yaşayan herkesin yeme-içme ve giyinme dâhil her türlü ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamakla görevli kişidir. Bu iş, sarayın güvenliği, mutfak, şarabhâne ve inşaat işlerinin sorumlu, çaşnigîrlik vazifesini de içine alır. Bu ağalık kurumu, Eyyubiler de aktif olarak kullanılmıştır. (Ayaz, 2013, s.291-322)

İlhanlılara karşı yapılan, Türkiye Selçukluları ve Memlûklu Devleti ittifakının sonucunda saray idari teşkilatı içerisinde Osmanlı’nın örnek almış olması muhtemel olan “hadımağası” unvanı ile karşılaştık. “*Mısır Memlûklu Sultanı Sultan Baybars, Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus’un elçisi Nâsireddin Nasrullah Bin Güç Arslan’a üç yüz hadımağası (Tâvâşî) ile birlikte Diyarbakır (Âmid) çevresini iktâ olarak vermişti.*” (Bal, 2005, s.300)

1.6. Elçi

“Elçi” görevinde bulunan kişilere de “ağa” unvanı ile karşılık verilmesine örnek olarak Babürname’den hareketle Hindistan’daki Moğol-Türk Devleti bünyesinde bulunmuş idareciler için kullanıldığını Radloff ve Reşit Rahmeti Arat’ın ışığında şu örneklerde görüyoruz: Süleyman Ağa (Irak elçisi) ve Hüseyin Ağa (Sîstân elçisi). (Arat, 1987, s.576)

Türk-Moğol devlet teşkilatı geleneğini devam ettiren Safeviler’de “ağa” tabirini, oymakların ileri gelenleri ve büyükleri olarak ifade ederken, İstanbul’a gönderilen bazı elçilerin, avcıbaşların ve darugaların da bu unvanı taşıdıkları görülür. (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1998, s.452). Musul vilayetinde bulunan yabancı devlet konsolosluklarına örneklerden Fransa-Yasakçı-yı Evvel Necim b. Abdullah Ağa (H. 1325), Yasakçı-yı Sani Abdullah Sabbağ Ağa (H. 1325); İngiltere-Kavas İlyas Ağa (H. 1325); İtalya- Birinci Kavas Salih b. Ahmed Ağa (H. 1325), İkinci Kavas Mehmed Salih b. Abdulkadir Ağa (H. 1325). (Eroğlu- Babuçoğlu -Özdil, 2012, s.313-s.387)

1.7. Kaymakam

Kaymakamlara da “ağa” unvanı verildiğini Musul Vilayetnamesinde gördük: **Şehr-i Pazar Kazası Kaymakam:** Abdullah Ağa, **Salahiye Kazası Kaymakam:** Mehmed Ağa. (Eroğlu- Babuçoğlu -Özdil, 2012, s. 313-387)

Ayrıca Osmanlı Devlet geleneği içinde bir kurum olarak “**Kırkpınar Ağalığı**” nı da anmak gerekir. “**Kırkpınar Ağalığı**” kavramı kesin bir tarih saptanmamakla birlikte 14. Yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye kurumsallaşarak 650 yıllık bir gelenek olarak halen devam etmektedir.

“Osmanlı İmparatorluğu’nun hemen hemen bütün büyük ve önemli şehirlerinde güreş çalışma örgütleri kurulmuştur. Tekkelerde çalışan pehlivanlar, tekkelerin çok başarılı bir yönetim sistemine bağlanmış olmasının yanı sıra tam metotlu bir idman sistemi ile çalışıyorlardı. Fatih Sultan Mehmet zamanında İstanbul’da ve Edirne’de güreş tekkelerinin yapıldığı ve her tekke 300 civarında pehlivanın devamlı eğitim gördüğü, Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde belirtilmektedir.” (Şahin, 2006, s.50)

Milli sporumuz olan güreş, Kırkpınar Yağlı Güreşleri kapsamında bir organizsanyon olarak Osmanlıdan günümüze kadar her yıl haziran ayında düzenlenir. Bu müsabaka Osmanlı döneminde çevrelerdeki çeşitli tekkelerden gelen güreşçilerin katılımlarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu sporcuların ve müsabakanın maddî ve manevî tüm yükünü “ağa” karşılamaktaydı. Bu “ağalık” görevi maddî durmu müsait, tanınan, hatırlı kişilerce gerçekleştirilirdi. “ağa” nın görevlerinden biri de Kırkpınar2a çevredeki diğer ağaları ve himayelerindeki güreşçileri de davet etmek ve onları ağırlamaktı. (Soyer, 2004, s.214)

2. Ağa ve türevlerinin “geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse” olarak kullanımı (sosyal yapı içerisinde)

Çağataycanın nesirdeki en usta kaleminin elinden çıkan bir siyasetnameye göre “ağa” unvanı çeşitli sosyal, idari ve siyasi alanlarda kendine yer bulmuştur. İleride de açıklayacağımız üzere haremden, askeri hiyerarşiye, siyasi bürokrasiden aileye uzanan çeşitli alanlarda aktif bir kullanım sahasına sahiptir.

16. yüzyılın başlarında yazılmış olan Babürnameden hareketle Radloff eğer “ağa” tabiri adın başında yer alıyorsa (Ağa Hüseyin) bunun **bey, zengin tüccar ve nüfuzlu kişiler** için ; eğer adın sonunda yer alıyorsa da (Mahmud Ağa) bunun **hanlar** için kullanıldığını belirtir. Buna örnek olarak da Kazakçadaki aga kişi (nüfuzlu adam) kıyasını verir. (Arat, 1987, s.576)

Çağatay Seng., **ŞSül.**- 1-Büyük efendi, 2-Kahya, 3-Büyük kardeş, 4- Bir bölgenin sahibi, 5- Bir grubun ileri geleni.

“Osmanlı taşrasında patronim (baba soya dayalı) akrabalıklar ve akraba gruplarından oluşan güçlü bir kişilerarası birlik bulunmaktaydı. Bu akraba ve akraba grupları üzerinde bunları devlete ve diğer akraba gruplarına karşı temsil eden bir ağa (ayan) bulunmaktaydı. Ağalar bu akraba gruplarından aldıkları güçle imparatorluk sistemine dahil olma (resmi ayanlık veya başka resmi görevler alma) hususunda birbirleriyle rekabet ediyorlardı. Ancak Osmnalı belgelerinde resmi ayân olmamasına rağmen ayân (ağa) şeklinde hitap edilen bir çok kişinin ismi geçmektedir. Bu hitap şekliyle devlet bu kişilerin sosyla düzen içindeki sosyal statülerini kast ediyordu.” (Yakay, 2006, s.56) Uzun ve yenilgilerle sona eren savaşırlardan sonra Osmanlı idaresi, Anadolu’daki köylerin, yörelerin, bölgelerin idaresi oralardaki güçlü aile ve şahısların eline geçti. Bunlara karşı koyamayan devlet onlara “ayan” adını vererek kendi temsilcileri gibi tanımak zorunda kaldı. İktidarlarına veya dayandıkları güce göre bir veya birden çok köyü, bölgeyi, idare eden bu ayanlar genellikle ağa unvanını taşıdılar. (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1998, s.452)

Günümüz Türkiye Türkçesinde de “ağa” karşımıza çok geniş bir kullanım olanağıyla kırsal kesimlerde yaşayan zengin, hatırı sayılır, sözü geçer kimse kullanımında federal bir yönetim şeklini andıran kendine has toprak kuralları uygulayan diktatör lider olarak da karşımıza çıkar. Özellikle Cumhuriyet rejimiyle halkın üzerindeki hakimiyetine son vermeyi arzulayan sistem bu ağaların

ellerindeki toprakların kullanımını engelleyen geleneksel törelerini yıkan bir düzene geçmiştir. Özellikle Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren ve artık kaybolmaya yüz tutmuş bu ağalık düzeni küreselleşmenin kölesi olmuş ve bundan yüz yıl önceki popüleritesini yitirmiştir. Babadan oğula geçen feodal yapı eğitim ve modernizmin etkisiyle kuşaklar ile sürerliliğini kaybetmiştir. Ancak toplumu derinden etkilemiş olan ağalık düzeni ile ilgili dilimize yerleşmiş çok sayıda deyim ve atasözü yıllar boyunca kullanılagelmiştir.

§ Ağalık (beylik) vermekle, yiğitlik vurmakla.

§ Ağanın alnı terlemezse ırgadın burnu kanamaz.

§ Ağanın eli tutulmaz.

§ Ağanın gözü ata tıvardır.

§ Ağanın gözü öküzü (ineği) semiz eder.

§ Ağanın gözü, yiğidin sözü.

§ Ağanın malı çıkar, uşağın canı.

§ Ağası güçlü olanın kulu asi olur.

§ Ağası güçlü olanın, kulu suçlu olur.

§ Ağası yiğit olanın etbar sarhoş gezer.

§ Atın varken yol tanı, ağan varken el tanı.

§ Gelen ağam giden paşam.

§ Herkes evinde ağadır.

§ Küçük köyün büyük ağası.

§ Yaya kaldın tatar ağası. **(TDK)**

Ağacalık (ı) 1. Bir iş yapana ücretinden başka verilen şey, para. 2. Çobanların, hizmetkarların pazarlıklı hizmet sürelerini doldurduktan sonar, bedava olarak çalıştıkları birkaç haftalık zaman. **(DS-s.79)**

Ağababa a. (ağa'baba) 1. Bir yerde bir topluluk içinde etkili olan sözü geçen, ileri gelen (kimse), 2. Sanı "ağa" olan babaya çocuğun sesleniş sözü. **(TS-s.36)**

Ağa (II) 1. Şeyh (-Ba), 2. Seyit, peygamber sülalesine mensup kimse. **(DS-s.78)**

3. Ağa ve türevlerinin "ailedeki büyük erkekler" karşılığında kullanımı (Aile ve akrabalık yapısı içerisinde)

"ağa" kelimesinin Türkçe içerisindeki yerini bulmasını sağlayan alan, aile içi yapıdır. Bu yapının dışına çıkması ve çeşitli büyüklük emaresi olarak birleşik adlarla kullanılmaya başlanması daha geç bir süreçtir. "ağa" kelimesi hala çeşitli Türk Dillerinde kendi yerini sabitlemiş ve yüzyıllardır varlığını korumuştur. Bu varlığının yanında çeşitli türevleriyle birlikte aile ve akrabalık kavramlarında ağ tabakası kurmuştur. Kan yoluyla ve evlilik yoluyla kurulan akrabalıklarda bağ kurma işlevi görmüştür.

Uyg. UW (Bud.), (Man.); aka, aga: yaşca büyük erkek kardeş, ağabey, "inim agam". s. 79 [K. Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch*'ta "aka, aga" şeklinde gösterdiği bu sözcük için Hamilton'un Çince 'den, Caferoğlu'nun ise ag- fiilinden getirdiği etimolojik görüşlerinin yeterli olmadığını

belirtmiş ve çeşitli Uygurca metinlere gönderme yapan Röhrborn genel olarak sözcüğün anlamının "yaşça büyük erkek kardeş, ağabey" olduğunu örnekleriyle izah etmiştir.] (Röhrborn, 1977, s. 79)

Harezmi KE-ağa: ağabey, yaşça büyük erkek kardeş. ağaini s.8, ağam s.8, ağa s.8, aḥā < A. Kardeş, dost s.12, aḥī < A. Kardeşim s.12, aḥa < F. Ağabey s.14, aḥanı [(inç ü aḥa) s.14, aḥaḡa s.14,

Kıpçak CC aga: ağabey. (inaning ağası: Dayı) s.2;

Çağatay ŞSül.- 1-Büyük efendi, 2-Kâhya, 3-Büyük kardeş, 4- Bir bölgenin sahibi, 5- Bir grubun ileri geleni, 6- Unvan, s.14, **ŞTera.**- ağa: Büyük erkek kardeş, ağabey s.318, aḥa: Büyük erkek kardeş, ağabey s.318, **ŞTürk.**-ağa: Büyük erkek kardeş, ağabey s.103.

Genel olarak akrabalık kullanımları:

3.1. Büyük Erkek Kardeş (ağabey)

Kırg. ağa, büyük erkek kardeş (**JSL-s.150**)

Alt. aḥa, büyük erkek kardeş (**JSL-s.150**)

Uyg. aka (ağa), aka (büyük erkek kardeş)(**JSL-s.150**)

Ey. ağa: büyük erkek kardeş (**JSL-s.150**)

aga: I büyük erkek kardeş (**YUDAHİN-s.9**)

agadaş: Büyük ağabey(**DS-s.75**)

agalık: Büyük biradere has olan evsaf ve vaziyet (**YUDAHİN-s.9**)

ağabey a. (ağa'bey) 1. Büyük erkek kardeş, ağa, aka, ede, efe, (**TS-s.36**)

ağabeylik a. Ağabey olma durumu(**TS-s.37**)

aka (I) [akey, akga, akka-1,2] 2. Ağabey, büyük kardeş, (**DS-s.135**)

3.2. Baba

Az. ağa (ağa), (baba), **Nog.** ağa: ağabey; toplumda ayrıcalıklı konum sahibi olan kişi, aḥay: babaya seslenme biçimi, **Başk.** ağay: üvey baba, **Kmd. (B)** ağa: baba, **Çul.** ağa: baba, **Özb.** Özb. Āğa "ağabey; yaşça büyük erkelere seslenme biçimi", āğa, ağa, ağay, āḡay "ağabey; amca; baba; yar; sevgili; yaşça büyük erkeklerle kibar seslenme biçimi, **Yak.** ağa (yaşça büyük), (baba), (ata)(**JSL-s.149**)

aka (I) [akey, akga, akka-1,2] 1. Baba (**DS-s.135**)

3.3. Dede

Hak. ağa (baba tarafından dede), tay ağa (anne tarafından) dede(**JSL-s.149**)

ağababa a. (ağa'baba) 1. Dede ata, 2. Bir yerde bir topluluk içinde etkili olan sözü geçen, ileri gelen (kimse), 3. Sanı "ağa" olan babaya çocuğun sesleniş sözü. (**TS-s.36**)

ağababa [ağbaba-2]1. Büyükbaba. (**DS-s.79**)

3.4. Amca

Trkm. amca, **Krm. Tat.** ağa: ağa (yetişkin adamın kendi ağabeyine saygılı seslenmesi); amca, nemere ağa: amca, **Kar. (k)** aḥa: amca(yaşça büyük erkeğe seslenme biçimi), **Kzk.** ağay, ākey (amca), **Tat.** ağa: ağa (yetişkin adamın kendi ağabeyine saygılı seslenmesi); ağay: amca (yaşça büyük

erkeğe kibar seslenme biçimi), **Başk.** ağay: ağabey, amca, ağay, (amca), **Kırg.** ake, ağa (amca), **Özb.** Āğa “ağabey; yaşça büyük erkelere seslenme biçimi”, āğa, ağa, ağay, āğay “ağabey; amca; baba; yar; sevgili; yaşça büyük erkelere kibar seslenme biçimi”, **Tuv.** akı (büyük erkek kardeş), (amca), **Özb.** āğa “ağabey; yaşça büyük erkelere seslenme biçimi”, āğa, ağa, ağay, āğay “ağabey; amca; baba; yar; sevgili; yaşça büyük erkelere kibar seslenme biçimi. (JSL-s.149)

3.5. Dayı

Kar. (k) aka: ağabey, amca(yaşça büyük erkeğe seslenme biçimi), ağaça: dayı (<ağa+ça; -ça, küçültme ekidir) (JSL-s.149)

Başk. ağa: ağabey, büyük otoriteli adam, ağay: ağabey, amca, dayı, üvey baba, il ağahı, ağay (büyük erkek kardeş), ağay, (amca), ağay (efendim), ağay, ağa (dayı) (JSL-s.149)

3.6. Kayınbirader

ağa (I) [ağababa-2, ağbaba-1]1. [aga-1] 2. [aga-2], 3.kayınbirader, (DS-s.78)

ağacalık (II) Gelinin erkek kardeşine oğlan evi tarafından yapılan elbise. (DS-s.79)

3.7. Kayınbaba

ağa (I) [ağababa-2, ağbaba-1]1. [aga-1] 2.[aga-2], Kayınbaba, kaynata. (DS-s.78)

3.8. Arkadaş, Dost

agaş: [agena, agilik, ağış] kardeş, arkadaş. (DS-s.76)

akani [akdeş, ākideş, ākideş, akraç (III)] Arkadaş. (DS-s.138)

agayın: I. *Agayın tuugan*: akraba, hısım(YUDAHİN-s.10)

agayınçıl : Hısım ve akrabalara hürmet eden(YUDAHİN-s.10)

agayındık : Hısım ve akrabalık münasebetleri, akrabalık duygusu, *agayındık kıl-* (YUDAHİN-s.10)

agayındı : Akrabaları bulunan(YUDAHİN-s.10)

3.9. “koca” karşılığında kullanımı

ağa (III) Sevgili. (-Brd.) (DS)

4. Ağa ve türevlerinin “hanım ağa, kadın büyükler” karşılığında kullanımı (İdarî hiyerarşi yapısı içerisinde)

İbn Batuta’nın Seyahatnamesini yazdığı zamanlarda, o dönemde İlhanlı idaresine bağlı genel vali iken zamanla müstakilleşecek olan Eretna’nın başşehri Kayseri olacaktır. Ancak seyyah orada iken Eretna’nın başşehri henüz Sivas idi; Eretna o sırada İlhanlı varisi Celayirli (büyük) Hasan’a bağlı olarak Orta Anadolu’yu yönetiyordu. İbn Batuta’nın Seyahatnamesinde anlattığına göre, Alâeddin Eretna Bek’in hatunlarından biri olan Togay hatun, bu şehirde ikamet eder ve kendisine ulu, yüce anlamına gelen “ağa” kelimesiyle hitap olunur ki padişahla ilişkisi olan herkese ağa denirdi. (İbn Batuta Seyahatnamesi, 2013, s. 285)

“Türkler, kadına anneliğin yanında kutsallıkta atfetmişlerdir. Annelerini, “Anam tuğlu kutlu ağa” diye adlandıran Uygurlar eski şiirlerinde anneyi tuğluluk ve kutluluk ünvanlarıyla

onurlandırmaktaydılar.” (Turan-Kırpık, 2007,s.22) Saygı ifadesi olarak kullanımına rastlamaktayız. “ağa kadın: Büyük kadın, hanımefendi (TTS-s.5)”

Timurlular döneminde Türklerde şeref sahibi kadınlara “ağa” denirdi. Timurlenk’in istila ettiği Kit hükümdarının kızı olan Timur tarafından istirkak ve tezevvüç olunan kadının ismi Dilşad ağadır. Ayrıca Timur’un kayınbiraderinin karısının adı da Ağa Bey idi. (Pakalın, 1993, s.22)Buradan hareketle bunun Eski Türklerde bir isim olarak kullanıldığını da görürüz.

Türk-Hindistan İmparatorluğunda, Babürnamede kadın isimleriyle birlikte “ağa” tabirinin kullanılmasına örnek olarak; Sultan Hüseyin Mirza’nın kızı “Ağa Begim” (ağa: Moğ. “ağabey; yaşça büyük+ Beg: benim beyim (Özyetgin, 2006, s.165)) ve Moğol tümen beylerinden birinin kızı ve Ömer Şeyh Mirza’nın karısı “Fatma Sultan Ağa”. Ayrıca odalıklar için de “ağa” tabirinin kullanılması saray içindeki üst sınıfa bir gönderme gibidir. Ağa Sultan: Ömer Şeyh Mirza’nın odalığı, Zübeyde Ağa: Sultan Hüseyin Mirza’nın odalığı, Zühre Begi Ağa: Sultan Mahmud Mirza’nın Özbek odalığı. (Arat, 1987, s.576) Baburname Ümid Ağaça (Ömer Şeyh Mirza’nın Odalığı), Papa ağaça, Latif Sultan ağaça, Mingli Bi Ağaça, Begi Sultan Ağaça (Sultan Hüseyin Mirza’nın Odalığı). (Arat, 1987, s.577) ağaçe: [Fa.] Kadıncık, demektir. Ağa kadın demektir.(TTS-s.5)

Gönlü bağı kurulan kadınlar için de “ağa (III) Sevgili. (-Brd.) (DS-s.78); Özb. āga āga, āga, āgay, āgay “yar; sevgili” (JSL-s.149)” kullanılır.

5. Seslenme ve hitap şekli olarak “ağa” nın kullanımı

Bir hitap şekli olarak, “ağa”, isimle birlikte, yaşlı, saygıdeğer kimseler için (Mehmed ağa, Hasan ağa...) kullanılmasının yanında küçümseme ve alay kullanımlarıyla da bir seslenme biçimi olarak halk arasında yaygın bir kullanıma sahiptir. Genellikle Rumeli ağızlarında çokça karşımıza çıkan “aga” hitabı, önceleri yaşça büyükler için kullanılan ve isme getirilen bir ünvanken (Osman Bey/Osman Aga) günümüzde daha çok ergenlik dönemi gençleri tarafından asıl anlamından farklı olarak birbirleriyle iletişimlerinde sıkça görülür. (-Aga naber?)

Ağa ve türevleri:

agadaş: Büyük ağabey(DS-s.75)

agaş: [agena, agilik, ağış] kardeş, arkadaş. (DS-s.76)

akani [akdeş, ākideş, ākideş, akraç (III)] Arkadaş. (DS-s.138)

agam bucuk: Küçükleri severken kullanılan bir söz. (DS-s.75)

agayın: I. *Agayın tuugan*: akraba, hısım(YUDAHİN-s.10)

agayınçıl : Hısım ve akrabalara hürmet eden(YUDAHİN-s.10)

agayındık : Hısım ve akrabalık münasebetleri, akrabalık duygusu, *agayındık kıl*-(YUDAHİN-s.10)

agayındı : Akrabaları bulunan(YUDAHİN-s.10)

ağaçay(~ağaçay): ağabey(Tatarca) s.70, ağaça s.70, aqay: Tatarca unvan(=ağa; Tatarca) (EÇSOS, s.71.)

ağaçe: Yuy. (J) kadın, karı, yaşlı hanım), Yuy. (Ha.) ağaça: karı, hanım, Hami Prensinin karısı. (JSL-s.256)

ağaçe: [Fa.] Kadıncık, demektir. Ağa kadın demektir.(TTS-s.5)

agalık: Büyük biradere has olan evsaf ve vaziyet (YUDAHİN-s.9)

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/4 Winter 2016

agalık: Gag. Karının ağabeyi, canciğer dost. **(JSL-s.287)**

ağabey a. (ağa'bey) 1. Büyük erkek kardeş, ağa, aka, ede, efe, **(TS-s.36)**

ağabeylik a. Ağabey olma durumu **(TS-s.37)**

ağabiye: Çul. Hala(babanın ablası), yaşça büyük kuzin (hala kızı). **(JSL-s.188)**

ağas: abla; baba tarafından yaşça büyük kadın akraba, Yak. (B) ağas:abla, Yak (P) 1- yaşça büyük (kadın); 2- (söyleyenin cinsiyeti ile ilgili olmaksızın) baba tarafından yaşça büyük kadın akraba; a- abla, b- kuzin (amca kızı), c- babanın amcasının oğlunun kızıç- hala, d- babanın kuzini, e- babnın halası, Yak. (S) tây ağas: anne tarafından yaşça büyük kadın akraba, Yak. (P) tây ağas: (söyleyenin cinsiyeti ile ilgili olmaksızın) anne tarafından yaşça büyük kadın akraba:a- annenin amcasının oğlunun kızı, b- teyze, c- annenin kuzini, ç- annenin halası. **(JSL-s.174)**

ağas kılın: Yak. (S.) karının ablası, Yak. (P) ağas kılın: kocanın baba tarafından yaşça büyük kadın akrabası:a- görümce, b- kocanın kuzini, c- kocanın halası. **(JSL-s.297)**

akka: Çuv. abla(m), hala(m), teyze(m), mınakka: hala,teyze, abla, Çuv. (ağ) akay, abki: abla, görümce, akko:hala. **(JSL-s.174)**

ağavat: Saray hizmetlerinde kullanılan haremağaları hakkında istimal olunur bir tabirdir. Ağa'nın Arapça kaideyle cem'idir. Bu kelime yine aynı kaideyle Farsi şekilde cem'I olan *ağayan* da olur. **(OTDTS, s.24)**

ev ağası: ev büyükleri **(OTDTS,s.22)**

hunaka: Çuv. Karının ablası (hun + aka; akka "abla(m), hala(m), teyze(m); söyleyenden yaşça büyük olan kadına kibar seslenme biçimi.) **(JSL-s.297)**

Sonuç:

Türk dilinin tarihsel ve modern alanında yaptığımız tarama çalışmasında "ağa" ve türevleri ile karşımıza yüzlerce yıllık bir etkileşimin sonucunda geniş bir dil malzemesinin çıktığını gördük. "ağa" ve türevlerindeki çeşitli şekiller, zengin içerik ve kullanım alanları, anlam değişimleri ile türemiş yapıları, tarihsel seyir içerisinde metin takibi yaparak ortaya koymanın önemini ve değerini vermeye çalıştık. Aile kavramından, sosyal statüye, askeri unvandan siyasi bir memuriyete kadar çok geniş bir kullanım alanına sahip olan bu kelimeyi Türk kültürünün ve sözvarlığının içerisindeki yerinin dikkate değer ve ilgi çekici özelliklerde olduğunu söyleyebiliriz.

KISALTMALAR

- AOYarlık** Özyetgin, A.M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*. Ankara: TDK.
- BaşkRSI.** *Başkirsko-Russkiy Slovar* (1958). Akademiya Nauk SSSR, Başkirskiy Filial Institut İstorii, Yazıkı i Literatura, Moskva.
- BM** Zajaczkowski, A., *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulğat aş-Muştaq fi luğat at-Turk wa'l-Qıfçaq*, II-ème partie. Le verbe, Warszawa 1954, 86+138 (faksimile)s.; Zajaczkowski, A., *Vocabulaire Araba-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulğat al-Muştaq fi luğat at-Turk wa'l-Qıfçaq*, Warszawa 1958, s. X-XII.
- CC** Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: E. Munksgaard; Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini (1992) (Çev: Prof. Dr. Kemal AYTAÇ) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları-TTK.
- DKK** Ergin, M. (1963). *Dede Korkut Kitabı II-İndeks- Gramer*. Ankara: TDK.
- DM** Zajaczkowski, A. (1965). (I) "Chapitres Choisés du Vocabulaire Arabe-Kiptchak "ad-durrat al-mudia fi'l-luğat-at Turkiya", Rocznik Orientalistyczny, XXIX/1, Warszawa 1965: 39-98; (II) "Material kolokwialny arabsko-kipczacki w Słowniku "ad-Durrat al-Mudia fi'l-luğat-at Turkiya", Rocznik Orientalistyczny, XXIX/2, 1965: 71-116.
- DS** *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009). I C. A-B Birleştirilmiş Tıpkıbasım. Ankara: TDK.
- EÇSOS** Robert Dankoff Katkılarla İngilizceden Çeviren Semih Tezcan, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. (2004). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:37.
- GT** Karamanlıoğlu, A.F. (1989). *Seyfî Sarâyî, Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK.
- HksRSI.** Baskakov, N.A., İnkicekova, A.İ. (1953). *Hakassko-russkiy slovar*. Moskva.
- İM** Toparlı, R. (1992). *İrşâdu'l-Mulûk ve's-Selâtin*. Ankara: TDK.
- JSL** LI, J.S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Kar.** Kowalski, T. (1996). *Karayım Lehçesi Sözlüğü*, (Çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç). Ankara: Engin Yayınevi.
- KB** Arat, R.R. (1969). *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). Ankara: TDK.

- KE** Ata, A. (1997). *Nāsırü'd-din Bin Burhānū'd-din Rabguzi, Kısāsu'l-Enbiyā (Peygamberler Kıssaları) I Metin, II Dizin*. Ankara: TDK.
- Kİ** Caferoğlu, A. (1931). *Abū Hayyan, Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, İstanbul.
- KK** Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. (1999). *El-Kavānīnū'l-Küllīye Li-Zabt'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK.
- ME** Yüce, N. (1988). *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: TDK.
- MM** Toparlı, R. Argunşah M. (2008) *İslām, Mu'înü'l-Mürîd, İnceleme, Metin, Çeviri, Dizin, Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- NF** Fazılov, E. (1966-1971). *Nehcü'l-Ferādis; Starouzbekskiy Yazık. Horezmiyskie pamyatniki XIV veka., C. I-II*, Taşkent; Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferādis, Uştmahlarnın Açık yolu, Dizin-Sözlük*. Ankara : TDK.
- OTDTS** Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Seng.** Clauson, Sir G. (1960). *Muhammad Mahdī Xān, A Persian Guide to the Turkish Language*, GMS, New Series XX. London.
- ŞSül.** Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, *Lugat-i Çagatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul 1298.
- ŞTera.** Kargı Ölmez, Z. (1996). *Şecere-i Terākime, (Türkmenlerin Soykütüğü), Ebulgazi Bahadır Han*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ŞTürk** Kargı Ölmez, Z. (2003). *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*. İstanbul: Kebikeç Yayınevi.
- TDK** Türk Dil Kurumu,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.56ed42d58842b2.34325935 erişim tarihi: 19.03.2016
- TS** *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: TDK.
- TT** Houtsma, M.Th. (1894). *Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümān-ı Türkî ve 'Acemî ve Mogolî; Ein Türkischen-Arabisches Glossar*. Leiden; Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. (2000). *Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK.
- TTS** *Yeni Tarama Sözlüğü*, (Düz: Dilçin, C.) (1983). Ankara: TDK.
- TZ** Atalay, B. (1945). *Et-Tuhfetu'z-zekiyye fü'l-luğati't-Türkiyye*. İstanbul.
- UW** Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch, Lieferung I*, Franz Steiner Verlag GmbH-Wiesbaden.

- Yak.** Yuriy Vaisliev (Cargıstay). (1995) *Türkçe- Sahaca (yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK.
- YUDAHİN** Yudahin, K.K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A.B. Taymas). 2c. Ankara: TDK.

KAYNAKÇA

- Arat, R.R. (1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı*, Doğu Türkçesinden Çev., Hzl. Prof. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Cilt:2. Baskı:2.
- Ayaz, F. Y. (2013). "Çerkez Memlûkler Döneminde Üstâdârlık (Saray Ağalığı)", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt:22. Sayı:1.
- Aykut, S. (2013). *İbn Batuta Seyahatnamesi-Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi*, Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, Çev. A. Sait Aykut. İstanbul: YKY. Baskı:2.
- Bal, M. S. (2005). "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı:17. 295-310.
- Eroğlu, C., Babuşoğlu, M., Özdiş, O. (2012). "*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*", Ankara: ORSAM Kitapları. No:5.
- Kaymaz, Z. (2007). "Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine", *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*. Volume 2/2. Spring.
- Noli, F. S. (1932). *Parathenia e Don Kishotit*, Tiran.
- Özyetgin, A.M. (2006). "On the Use of the Title 'Beg' among the Turks", *International Journal of Central Asian Studies*. Volume 11.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch*. Lieferung I, Franz Steiner Verlag GmbH-Wiesbaden.
- Soydan, C. (2003). "Urdu Dilinde Akrabalık Terimleri ve Müslüman Hint Toplumunda Aile Yapısı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 43-56.
- Soyer, F. (2004). "Osmanlı Devletinde (1839-1908 Tanzimat Dönemi) Beden Eğitimi ve Spor Alanındaki Kurumsal Yapılanmalar ve Okul Programlarındaki Yeri Konusunda Bir İnceleme", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:24, Sayı:1. 209-225.
- Şahin, S. (2006). Sosyal Değişme Sürecinde Türkiye'de Güreş Sporunun Toplumsal Dinamikleri, *Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü*, İstanbul. Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. No:1534. Cilt:1.
- Turan, R. Kırpık, G. (2007). *Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara: T.C. Turizm ve Kültür Bakanlığı.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (1998). İstanbul. Cilt:1.
- Yakay, S. (2006). "Karadeniz Ereğli'deki Bir İsyan Üzerinden Osmanlı Taşrasında Sosyal Düzeni Çözümleme Denemesi (19. yy)", *Karadeniz Araştırmaları*. Sayı:10. Yaz.
- Yuvalı, A. (1995). "Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:6.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Dilaver Yıldırım, K. (2016). “Türkçe’de “Ağa” Kelimesi ve Türevleri Üzerine / On the Use of the Title “Ağa” Among the Turks”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı), Volume 11/4 Winter 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9130>, p. 1137-1154.